

סוגיה כב: דיני אבלות בתשעה באב

רקע

דיני תשעה באב מורכבים משתי מערכות שונות:

- א. דין תענית ציבור. תשעה באב הוא תענית ציבור החייבת בחמישה עינויים. דינו חמור משאר תעניות ציבור, ומקביל לדין חמישה עינויים ביום הכיפורים [פסחים נד:].
 - ב. דיני אבלות.
- סוגייתנו עוסקת במערכת השניה.

מקורות

- א. ל.ל: "ת"ר כל מצות הנוהגות באבל נוהגות בט' באב... ולא הודו לו חכמים כל עיקר"
- ב. תוספתא פ"ג הי"א
- ג. רי"ף י. באלפס, "אמר רב יהודה אמר שמואל לא הודו לו חכמים... בכפיית המטה"
- ר"ן ד"ה מתני', "ר' יהודה מחייב בכפיית המטה..."
- רא"ש סי' לז
- הל' שמחות למהר"ם מרוטנבורג סי' נט, סב, סד; הגהות מיימוניות פ"ה אות ת
- רמב"ם הל' תעניות פ"ה הל' י-יא
- ד. שו"ע סי' תקנד סע' א-ד, כ-כה ומשנה ברורה [בעיקר: ס"ק ד-ה, מא, מט]
- סי' תקנה ומשנה ברורה [בעיקר: ס"ק ב, ו]
- סי' תקנט סע' ג ומשנה ברורה [בעיקר: סקי"ב]

הל' שמחות למהר"ם מרוטנבורג סי' נט, סב, סד

נט...ונראה דבט' באב נמי אין להניח תפילין כמו ביום ראשון דאבל, שאין יום מר יותר ממנו, יום קבעו לבכיה לדורות.

סב) בט' באב מותר להניח תפילין משום דדמי לאבילות ישינה. אמנם רבינו מאיר לא היה מניח תפילין בבקר ולא היה מתעטף בטלית גדול בבוקר משום דאיתא באיכה רבתי השליך משמים ארץ תפארת ישראל זה טלית ותפילין. אבל בערב מניח תפילין ומתעטף בציצית ובבוקר לובש טלית קטן לפי שאין נראה לעולם. סד) גם נהגו לאחר שאמרו קינות לישב על ספסלין וקורין איוב וירמיה, ובצרפת [אין] נוהגין כן עד תפילת המנחה.

הסבר הסוגיה

"תנו רבנן כל מצות הנוהגות באבל נוהגות בתשעה באב אסור באכילה ובשתיה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה ואסור לקרות בתורה בנביאים ובכתובים ולשנות במשנה בתלמוד ובמדרש ובהלכות ובאגדות". [ברייתא ל.].

הברייתא [ל.]. אומרת שבתשעה באב נוהגים במצוות אבלות הנוהגות בימי השבעה, אין רוחצים, אין סכים, אין נועלים את הסנדל, אין משמשים המיטה ואין לומדים תורה. התוספתא [פ"ג הי"א] מוסיפה ש"אין שאלת שלום לחברים בתשעה באב ולהדיוט בשפה רפה".

כלל זה אינו מוחלט, שהרי כפיית המיטה היא אחת מהמצוות הנוהגות באבל, ונחלקו בה התנאים, רבי יהודה מחייב בכפיית המיטה, וחכמים חולקים וסוברים שאין חיוב לכפות את המיטה [משנה כו: וגמ' ל:]. גם איסור מלאכה אינו מתיישב עם כלל זה, שהרי אבל אסור במלאכה, ובתשעה באב מותר מעיקר הדין לעשות מלאכה [משנה פסחים נד:].

הר"ן [י. באלפס ד"ה מתניין] והרא"ש [סי' לז] מוסיפים שאבל אינו חייב בעטיפת הראש. הם מסבירים שהלכות אבלות מתחלקות לשניים: מצוות עשה ומצוות לא תעשה. אבל אסור ברחיצה, סיכה, נעילת הסנדל, לימוד תורה, שאלת שלום, עשיית מלאכה, לספר ולכבס, וחייב בעיטוף הראש ובכפיית המיטה. האיסורים הנוהגים באבל נוהגים גם בתשעה באב, המצוות הנוהגות באבל אינן נוהגות בתשעה באב.

ניתן להסביר שאיסורי אבלות נובעים מעצם האבלות, ומצוות אבלות נובעות מהפגנת האבלות. אבל חייב לנוול עצמו, ולכן אסור ברחיצה, סיכה נעילת הסנדל. אבל שרוי בעצב ולכן הוא אסור בלימוד תורה, שאלת שלום, עשיית מלאכה וסיפור וכיבוס. החיוב לכפות את המיטה ולעטוף ראשו נובע מהצורך להכריז על עצמו שהוא אבל. בתשעה באב חייבים בעצם האבלות, אבל אין חייבים בהכרזה, כיוון שכולנו אבלים כאחד.

הר"ן והרא"ש מפרשים, שלא כל איסורי אבלות נוהגים בתשעה באב, אלא רק איסורים הנוהגים כל שבעה. מותר בשעת הצורך לעשות מלאכה לאחר שלושה ימי אבלות, ולכן מלאכה מותרת בתשעה באב. מותר להשיב שלום בתשעה באב, כיוון שאבל לאחר שלושה ימים משיב שלום לשואלו.

על פי הבנה זו מגיעים הר"ן והרא"ש למסקנה שמניחים תפילין בתשעה באב, כיוון שאיסור הנחת תפילין נוהג ביום הראשון בלבד, אין איסור זה נוהג בתשעה באב. הרא"ש מביא שהמהר"ם מרוטנבורג פסק שאין מניחים תפילין בתשעה באב, שאין יום מר יותר ממנו, ודינו כיום הראשון של אבלות. הרמב"ם [הל' תעניות פ"ה הי"א] פוסק: "ומקצת החכמים נוהגין שלא להניח בו תפילין של ראש". תפילין של ראש נקראים "פאר", וביום "שמגולל בעפר קרנו" הוא מופקע מהחיוב להניח "פאר".

הרמב"ן [תורת האדם מהד' שעוועל עמ' רנז] מוסיף שמנהג החכמים לא לשאול לשלום, ולא לעשות מלאכה מבוסס על כך שהם מחמירים בתשעה באב כשלושה הימים הראשונים של אבלות.

בהלכות שמחות למהר"ם מרוטנבורג [סי' סב] נפסק: "בט' באב מותר להניח תפילין משום דדמי לאבילות ישינה. אמנם רבינו מאיר לא היה מניח תפילין בבקר ולא היה מתעטף בטלית גדול בבוקר משום דאיתא באיכה רבתי השליך משמים ארץ תפארת ישראל זה טלית ותפילין. אבל בערב מניח תפילין ומתעטף בציצית ובבוקר לובש טלית קטן לפי שאין נראה לעולם". מהר"ם מרוטנבורג נהג להניח תפילין רק אחר חצות היום.

המהר"ם מרוטנבורג [שם סי' סד] מביא ש"נהגו לאחר שאמרו קינות לישב על ספסלין וקורין איוב וירמיה, ובצרפת [אין] נוהגין כן עד תפילת המנחה". המהר"ם מביא מנהג לישב על הקרקע לאמירת קינות, ולשבת על ספסל לאחר אמירתם, ומביא מנהג שיושבים על הקרקע כל הבקר, ועל ספסל רק בתפילת מנחה.

מהר"א טירנא [עמ' פג] מביא שמנהגנו לא לעשות מלאכה בבוקר ולעשות רק לאחר חצות.

ניתן לחבר את שלושת המנהגים הללו לעיקרון אחד. בתשעה באב נוהגים מעיקר הדין אבלות שבעה, ועד חצות נוהגים על פי המנהג אבלות יום ראשון. אין מניחים תפילין כאבל ביום הראשון, אין עושים מלאכה כאבל בשלושה ימים ראשונים, ואין יושבים על ספסל כאבל בשבעה ימים ראשונים [צריך עיון מדוע ישיבה על ספסל אינה אסורה מעיקר הדין].

מהרמב"ם משמע שהוא חולק על תפיסה זו מכל וכל. הרמב"ם השמיט את דברי הברייתא "כל מצוות הנוהגות באבל נוהגות בט' באב", והוא מביא רק את האיסור ללמוד תורה, את מנהגם של תלמידי חכמים לא לשאול לשלום, ואת המנהג של מקצת החכמים לא להניח תפילין של ראש.

אם אנו בוחנים את דיני תשעה באב המופיעים בברייתא, הקשר שלהם לאבלות אינו ברור.

הברייתא נוקטת רשימה של מצוות הנוהגות באבל, אסור רחיצה, סיכה, נעילת הסנדל, תשמיש המיטה ואסור לקרות בתורה. איסור רחיצה, סיכה, נעילת הסנדל ותשמיש המיטה אינם קשורים להלכות אבלות, שהם נוהגים בכל תענית ציבור, וממילא דיני אבלות אינם באים בהם לכדי ביטוי [אמנם איסור רחיצה באבלות חמור יותר מאיסור רחיצה בתענית ציבור, שהרי בתענית ציבור מותר לרחוץ כל גופו בצונן, ואבל אסור לרחוץ כל גופו אפילו בצונן (גמ' יג.), אך איסור רחיצה בתשעה באב אינו דומה לאבלות אלא ליום הכיפורים, שבו אסור אף להושיט אצבעו במים].

גם איסור לימוד תורה בתשעה באב שונה מאיסור לימוד תורה באבלות יחיד. בהלכות תעניות [פ"ה ה"א] פוסק הרמב"ם, כפי שמפורש בגמ': "אסור לקרות בתשעה באב בתורה או בנביאים או בכתובים ובמשנה ובהלכות ובתלמוד ובהגדות, ואינו קורא אלא באיוב ובקינות ובדברים הרעים שבירמיהו". בהלכות אבל [פ"ה ה"ז] הרמב"ם פוסק: "אסור לקרות בתורה בנביאים ובכתובים ולשנות במשנה ובמדרש ובהלכות", ואינו מתיר ללמוד באיוב, בקינות ובדברים הרעים [יש ראשונים החולקים על הרמב"ם, ולומדים מסוגייתנו שלאבל מותר ללמוד בדברים הרעים]. נראה לפרש שלדעת הרמב"ם איסור לימוד תורה בתשעה באב שונה

מאיסור לימוד תורה של אבל, בתשעה באב אסור לשמוח, וכיוון ש"פקודי ה' ישרים משמחי לב" אסור ללמוד בכל דבר הגורם שמחה, ומותר ללמוד רק בדברים הרעים המעציבים את הלב. בבלות [פ"ה הט"ו] פוסק הרמב"ם: "מניין שהאבל אסור בדברי תורה, שהרי נאמר ליחזקאל האנק דום". אבל חייב ל"האנק דום", והוא אינו מקיים ערוצי תקשורת. הוא אינו מקיים ערוצי תקשורת עם הסובב אותו, ולכן אסור בשאלת שלום, והוא אינו מקיים ערוצי תקשורת עם ריבונו של עולם, ולכן אסור בלימוד תורה.

גם איסור שאלת שלום בתשעה באב שונה מאיסור שאלת שלום בבלות. בהלכות אבלות [פ"ה ה"כ] פוסק הרמב"ם: "ומניין שהאבל אסור בשאלת שלום, שנאמר האנק דום, כל שלשה ימים הראשונים מי שנתן לו שלום אין מחזיר לו אלא מודיעו שהוא אבל, ומשלשה ועד שבעה מי ששאל בשלומו מחזיר לו שלום". בשלושה ימים ראשונים אבל אינו שואל ואינו עונה, בשאר הימים אבל אינו שואל, אבל עונה לאחרים השואלים אותו. בהלכות תעניות [פ"ה ה"א] הרמב"ם פוסק: "תלמידי חכמים אין נותנין זה לזה שלום בתשעה באב, אלא יושבים דוים ונאנחים כאבלים, ואם נתן להם עם הארץ שלום מחזירים לו בשפה רפה וכבוד ראש". אין איסור כללי של אמירת שלום אלא רק תלמידי חכמים אינם שואלים, ואם שאלם עם הארץ עונים לו בשפה רפה.

הלכה מקבילה להלכה זו היא שאלת שלום לאחר שלוש עשרה תעניות שהתענו ולא נענו. הרמב"ם [הל' תעניות פ"ג ה"ח] פוסק: "עברו אלו ולא נענו... ממעטין בשאלת שלום בין אדם לחבירו ותלמידי חכמים לא ישאלו שלום אלא כנוזפין וכמנודין למקום ועם הארץ שנתן להם שלום מחזירין לו בשפה רפה וכבוד ראש". בשתי הלכות אלו אין מצוות אבלות, אלא רק נורמה של תלמידי חכמים המבטאים בכך את תחושתם.

הרמב"ם אינו מביא בהלכות תשעה באב אף אחת ממצוות אבלות. נראה להסביר שהרמב"ם מבין שמחלוקת רבי יהודה וחכמים לגבי כפיית המיטה היא מחלוקת כללית. חכמים סוברים שבתשעה באב אין נוהגים דיני אבלות, ולכן אין כופים את המיטה, רבי יהודה סובר שבתשעה באב נוהגים כל דיני אבלות, וגם כופים בו את המיטה.

על פי הבנה זו צריכים להסביר שהברייתא "כל מצות הנוהגות באבל נוהגות בתשעה באב", מקובלת גם על רבי יהודה וגם על חכמים, אך ניסוחה מתאים לשיטת רבי יהודה בלבד. לכן הרמב"ם פסק את כל הדינים שבברייתא, אבל הביאם בניסוח המתאים לשיטת חכמים [ניתן להוסיף שמוכח מלשון הרמב"ם (הל' אבל פ"ה ה"א) שהוא אינו מקבל את החילוק של הר"ן והרא"ש בין מצוות עשה של אבל לבין מצוות לא תעשה, ולכן אינו יכול לקבל את הסבר הר"ן והרא"ש לברייתא].

ניתן להוכיח הסבר זה מדברי הר"ף [י. באלפס]. הר"ף מפרש את דברי רבא שחכמים לא הודו לרבי יהודה כל עיקר: ש"עשאוהו כמי שמתו מוטל לפניו דאינו נוהג אבלות ואינו חייב בכפית המטה", חכמים סוברים שדין תשעה באב כדין אונן, ולכן אין בתשעה באב דין אבלות [חידושי אנשי שם מביא בשם מהר"ן שפירא שדברים אלו "טעות מבואר" ואינם מדברי הר"ף].

סיכום

נחלקן הראשונים בדיני תשעה באב, רוב הראשונים סוברים שבתשעה באב נוהגות כל מצוות לא תעשה שנוהגות באבלות כל שבעה, הרמב"ם סובר שבתשעה באב לא נוהגים דיני אבלות של אבלות שבעה.

הלכה

השו"ע [סי' תקנ"ד סע' א-ד] פוסק שאסור ללמוד תורה בתשעה באב, אבל קורא באיוב ובדברים הרעים שבירמיה. השו"ע פוסק שמותר לקרוא פסוקים הנאמרים על סדר התפילה, שהם חלק מהתפילה ואינם מוגדרים כלימוד תורה.

השו"ע [סע' כ] אינו פוסק כרמב"ם שרק תלמידי חכמים אינם שואלים בשלום, אלא לדעתו אסור על כל אדם לשאול בשלום חברו, ולהדיוטות שאינם יודעים עונים בשפה רפה ובכבוד ראש.

השו"ע [סע' כב, כד] אומר שמותר לעשות מלאכה בתשעה באב, אבל אין רואים מהמלאכה סימן ברכה ובמקום שנוהגים שלא לעשות מלאכה, אסור לעשות. הרמ"א פוסק שנהגו שלא לעשות מלאכה עד חצות.

השו"ע [סי' תקנ"ה סע' א] פוסק שאין מניחים טלית ותפילין בשחרית, וטלית קטן לובשים ללא ברכה. המשנה ברורה [סק"ב] פוסק שיש אומרים שאם פשט הטלית קטן בלילה, מברך עליו ביום.

השו"ע [סי' תקנ"ט סע' ג] פוסק שיושבים בבית הכנסת על הקרקע עד תפילת מנחה.